

2021

SEMANTICS OF POEM IN «DIVANI LUGATI-T-TURK»

Qosimjon SODIQOV

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN, gokki1990@mail.ru

Govhar RAHMATOVA

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN, gokki1990@mail.ru

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/iiaw>

Part of the [Classical Literature and Philology Commons](#)

Recommended Citation

SODIQOV, Qosimjon and RAHMATOVA, Govhar (2021) "SEMANTICS OF POEM IN «DIVANI LUGATI-T-TURK»," *The Light of Islam*: Vol. 2021 : Iss. 2 , Article 4.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiaw/vol2021/iss2/4>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in The Light of Islam by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

SEMANTICS OF POEM IN «DIVANI LUGATI-T-TURK»

СЕМАНТИКА СТИХОВ НА «ДИВАНИ ЛУГАТИ-Т-ТУРК»

«ДЕВОНУ ЛУГАТИ-Т-ТУРК»ДАГИ ШЕЪРЛАР СЕМАНТИКАСИ

Qosimjon Sodikov

*INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN,
DcS, professor of the Uzbek language and Classical oriental literature
11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan
kasimjansadikov@mail.ru.*

Govhar Rahmatova

*INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN,
PhD researcher of the Uzbek language and Classical oriental literature
11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan
gokki1990@mail.ru Tel: (94) 650-62-61 mobile.*

Abstract

Key words: *folklore, symbol, image, artistic thought, artistic style, semantics, lyric, quartet, fine arts*

Аннотация

Ключевые слова: *фольклор, символ, образ, художественная мысль, художественный стиль, семантика, лирика, четверостишие, художественное искусство.*

Аннотация

Лирик кўшиқлар туркий халқлар эстетик дидининг нечоғлиқ бой экани, уларнинг азалдан сўз санъатига алоҳида меҳр билан қараганлари, бадий тўқимада ўз даврининг энг илдам халқлари билан беллаша олиш даражасида адабий заҳирага эга эканини намойиш этади. Шунингдек, ушбу кўшиқларда туркийларнинг бадий қарашлари ҳам намоён бўлди.

Соф лирик кечинмалар наворотлиги, образларга бойлиги ва ўзига хос пафоси билан ҳамма даврда ўқувчи кўнглини ўзига ром этиб келган. Жаҳон адабиёти тарихида туркий халқлар шеърияти, шубҳасиз, алоҳида ҳодиса сифатида ўрганилади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асари турк шеъриятининг илдизлари, унинг мавзу кўлами ҳақида кенг маълумот беради.

«Девону луғати-т-турк»да туркий халқлар оғзаки шеъриятидаги лириканинг илк куртаклари учрайди. Кошғарий ўз даврининг йирик тилшуноси, туркий халқлар урф-одатларининг билимдони ва илғор фикрли кишиси ўлароқ, ҳар бир сўзни ўзига хос ифода ёхуд бирор шеърий парча билан далиллайди. Асардан жой олган ҳар бир шеър ўзининг бадий қиймати, семантикаси билан ўзгача. Айниқса, бу нарса лирик шеърларда яққол кўринади.

«Девону луғати-т-турк»да келтирилган лирик парчаларда бадий санъатлар ва уларнинг ўринлашуви масаласи эътиборга молик. Негаки, уларда қўлланган бадий санъатлар туркий халқлар адабиётида дастлабки сифатида муҳим аҳамият касб

этади. Бундай шеърий санъатлардан бир нечта турларини келтириш мумкин: ташбих, тазод, истиора, тажнис, такрир, муболага, ирсоли масал каби. Лирик парчаларда тилга олинган бадий санъатлар кейинги давр шеърийтининг ҳамма турларида ҳам фаоллик билан ўринлашишида ўз аксини топди. Ушбу мақолада «Девону луғати-т-турк»даги лирик шеърлар семантикаси хусусида сўз юритилиб, уларнинг бадийи очиб берилди.

Калит сўзлар: *огзаки адабиёт, рамз, образ, бадий тафаккур, бадий услуб, семантика, лирика, тўртлик, бадий санъат.*

КИРИШ

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида туркий сўзлар маъносини очиклаш мақсадида, ўрни билан, шеърий тўртликлар ва байтлар келтирилган. Шеърлар мазмунан бой ва турли туман бўлиб, халқ ижодидан сайлаб олинган Ушбу узиндиларни йиғиб, бир дoston ёки бир қанча қўшиққа жамлаш ҳам тўғри эмас. Асарни ёзгунга қадар муаллиф қанчадан-қанча халқ дostonлари ва қўшиқларини йиғиб чиққан (буни ўзи ҳам китобнинг кириш қисмида айтиб қўйибди). Ўшалардан олинган узиндилар асар бўйлаб сочилиб ётибди. Қолаверса, бу шеърий асарлар турли даврларга оид; айримларининг илдизи икки-икки ярим минг йил нарига кетади. Бу хусусиятларига кўра, ўтмишда яратилган луғатлар орасида туркологиядагина эмас, бутун шарқ лексикографиясида ушбу асарга тенглашадигани топилмайди.

Қўлзмада ушбу шеърий узиндилар *vaqāla* жумласи билан бошланиб, улар қирмизи рангда сарлавҳа кўринишида ажратиб ёзилган. Ушбу жумла ўзидан кейинги шеърий матнларнинг мазмунига мувофиқ ҳолда «(Шоир) шундай деган», «(Билимли) шундай деган», «(Кўпни кўрган донишманд) шундай деган» сингари маъноларни беради.

Халқ қўшиқларидан олинган шеърий узиндиларни мазмунига кўра бир қанча туркумга ажратса бўлади: меҳнат қўшиқлари, ов қўшиқлари, жангнома қўшиқлар, пандномалар, лирик шеърлар сингари.

«Девону луғати-т-турк»да келтирилган шеърий узиндилар жаҳон ҳамда юртимиз олимлари томонидан адабиётшунослик ҳамда тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этилган. Хусусан, шеърий узиндилар тематикаси, бадий хусусияти ҳамда вазни юзасидан И.В. Стеблева¹, А.И. Элове², З. Кўркмаз³, Ў. Акбулак⁴, Р. Арат⁵, Д. Кайа⁶, Доктор Хусайн Муҳаммадзода⁷, Р. Данкофф, Ж. Келлилар⁸ тадқиқот олиб борган бўлса, юртимизда «Девону луғати-т-турк»нинг илк тадқиқотчиси Фитрат

¹ Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Москва: Наука, 1971; Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – Москва: Наука, 1976; К анализу типа повествования в поэтических текстах из «Диван лугат ат-турк» Махмуда ал-Кашгари // Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н. Кононова. – Ленинград: Наука, 1976. – С. 319-324; Тюркская поэтика. Этапы развития VIII-XX вв. – Москва: Восточная литература, 2012.

² Elove A.İ. Dīvanü Lugatit – Türk teki halk şiirleri // Türkün, 1936. – № 6. – S. 54-59; – № 7. – S. 65-72; – № 8. – S. 65-72; Türkün, 1937. – № 9. – S. 1-8; – № 10. – S. 32-40; – № 11. – S. 29-38.

³ Korkmaz Z. Kâşgarlı Mahmud ve divanı lûgati't türk // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. – Ankara, 1995. – S. 254-260;

⁴ Akbulak Ö. Divanı lûgat-it-türk'te geçen su ile ilgili terimler üzerine bir inceleme. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 9, Mart 2015, s. 385-410;

⁵ Arat R.R. Eski türk şiiri. – Ankara: Türk tarihi kurumu basımevi, 1991; Kaya D. Divanı lûgati't-türk'teki şiirler hece ölçülü mü aruz ölçülü? // Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi. – № 2. – Ankara, 2016. – S. 13-22.

⁶ Kaya D. Divanı lûgati't-türk'teki şiirler hece ölçülü mü aruz ölçülü? // Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi. – № 2. – Ankara, 2016. – S. 13-22.

⁷ 18-5. ص. ۱۳۸۶. اختر، – تیریز: صدیق. – دكتور حسين محمدزاده صديق. – تالیف: دكتور حسين محمدزاده صديق.

⁸ Maḥmūd al-Kāšgarī. Compendium of the turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk). Edit and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff, J. Kelly. Part I-III. – Harvard, 1982, 1984, 1985.

хисобланади⁹. Шеърлар тематикасини ёритиб беришда Фитратнинг хизмати катта. Асардаги туркий шеърлар А. Қаюмов томонидан ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниб, «Қадимги ёзма ёдгорликлар» китобига киритилган¹⁰. Шунингдек, «Девону луғати-т-турк»даги парчалар бадиияти ва семантикасини очиб беришда А. Хайитметов¹¹, А. Абдурахмонов¹², Қ. Содиқов¹³, Н. Раҳмонов¹⁴, М. Маматқулов¹⁵ Д. Ражабов¹⁶, М. Раҳимжоновларнинг тадқиқотларини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Юқорида номлари санаб ўтилган олимлар тадқиқотларида «Девону луғати-т-турк»даги лирик шеърий узиндилар семантикаси яхлит иш объекти сифатида белгиланмаган.

Ушбу мақолада асарда берилган лирик шеърий узиндилар семантикаси таҳлилга тортилади.

МЕТОД

Ушбу тадқиқотнинг мақсади «Девону луғати-т-турк»да келтирилган лирик шеърлар семантикасини очиб беришдан иборат. Шу боис ушбу тадқиқотга Маҳмуд Кошғарийнинг қадимги туркий оғзаки адабиёт намуналарини жамлаган «Девону луғати-т-турк» асари манба сифатида олинди. Тадқиқотда ушбу асардан танлаб олинган ўн бешдан зиёд шеърий парча мисолида туркий халқлар оғзаки ижодидаги лирик шеърлар семантикаси таҳлилга тортилди. Тадқиқотни амалга оширишда ўзбек адабиётшунослигидаги тажрибалар билан бир қаторда чет элларда амалга оширилган илмий тадқиқотлар методикасига ҳам суянилди. Қиёсий, таҳлилий ва таснифий каби методлар шулар жумласидандир.

ТАҲЛИЛ

Туркий лирик шеъриятнинг бошланиши деганда, биз асосан, ўрта асрлар классик адабиётини тушунамиз. Аслида эса туркий лирик шеъриятнинг илдизини, поэтик маҳорат масалаларини анча наридан – қадимги туркий оғзаки шеъриятдан бошлаганимиз тўғри. Ниҳоятда гўзал ташбиҳлар, ҳеч кимсанинг ўй-хаёлига келмас таърифларга, бадий санъатларга дуч келамиз уларни ўқиб. Кўз ўнгимизда, оддий, жўнгина кўринган шеър ва қўшиқларда сўз санъатининг теран анъаналари, сўз усталарининг юзйилликлар оша йиққан тажрибалари жамланган. Шеърларда туркий тилнинг бой ва чексиз имкониятлари ишга солинган. Маҳмуд Кошғарий туркий сўзлар маъносини очиқлаш мақсадида келтирган шеърий узиндиларни халқ бадий

⁹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 4 жилд. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: Маънавият, 2006.

¹⁰ Қаюмов А. ва бошқалар. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.

¹¹ Хайитметов А. О древней поэзии тюрков (по материалам «Дивани луғатит турк» Махмуда Кашгари) // Советская тюркология. – Баку, 1972. – № 1. – С. 123-129; Қадимги туркий шеърият ҳақида // Ҳаётбахш чашма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б. 138-149.

¹² Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди (Энг қадимдан исломгача бўлган давр). – Самарқанд: СамДУ, 2004;

¹³ Содиқов Қ. «Девону луғати-т-турк»да кечган *yelkin-elkin* сўзи ва унинг шеърий узиндилардаги семантикаси // «Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги» Республика илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент: ТошДШИ, 2014. – № 2. – Б. 24-28; «Девону луғати-т-турк» ва унинг ўзбек тилшунослиги тараққиётидаги ўрни // *Sharq mash'ali*, 2014. – № 2 (46). – Б. 15-19; «Девону луғати-т-турк»да асарида келтирилган лирик шеърлар семантикасига бир боқиш // «Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги» Республика илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент: ТошДШИ, 2016. – Б. 19-28;

¹⁴ Раҳмонов Н. «Девону луғоти-т-турк» – адабий манба сифатида // «Девону луғоти-т-турк» – туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги» мавзuidaги халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2018. – Б. 54-66;

¹⁵ Маматқулов М. Қадимги туркий адабиётда жанрлар поэтикаси. Филол.ф.н.н. дис. – Тошкент, 2004;

¹⁶ Ражабов Д. «Девону луғатит турк»даги адабий парчалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. – № 2. – Б. 106-111;

тафаккурининг энг кўркли ва дилтортар, қадимги туркий лириканинг ажойиб намуналари деса бўлади.

Лирик шеърлардан олинган узиндиларнинг кўпи 7 бўғинли; бундан оз ёки ортик бўғинлилари ҳам бор; улар турли замонларда тўқилган турли кўшиқ ва шеърлардан олингани учун ҳам шундай; тўртликларнинг қофияланиши $a-a-a-b$; $a-a-a-a$; $a-b-c-b$; иккиликларнинг қофияланиши эса $a-a$ шаклидадир.

Энди шеърлар семантикасини бир қанча тўртлик ва байтлар мисолида кўриб чиқамиз.

«Девону луғати-т-турк»даги лирикага оид парчаларда бадий тасвир воситалари юксак маҳорат билан акс этган. Бу туркум шеърларда, одатда, тўлиқ бўлмаган ташбиҳ¹⁷дан кенг фойдаланилган.

Мисол учун, «Девону луғати-т-турк»да маъшуқа *yelkin* дея тилга олинади. Бу сўз аслида «мусофир» маъносида, лекин шеърий парчада маҳбубанинг ёр олдида кўнимсизлиги мусофирга ўхшатилади. Мисол:

Yelwin anīñ közi,
Yelkin anīñ özi.
Tolun ayīn yūzi,
Yardī menīñ yūrāk (ДЛТ, 334)¹⁸.

Тўртликда кечан *yelwin* – «сеҳрловчи, сеҳргар, ўзига ром этувчи» маъноларида (ДТС, 254). Поэтикада бу сифат кўпроқ гўзалларнинг кўзига нисбатан ишлатилган; *yelkin* – сўзма-сўз олганда «мусофир» дегани (ДТС, 254), Маҳмуд Кошғарий ҳам арабча таржимада уни *musāfir* деб ўгирган. Лекин у шеърда суюкли ёрга нисбатан ишлатилмоқда, шунинг учун уни «ел сингари, кўнимсиз, кўздан ғойиб бўлувчи» дея тушунилгани маъкул; *yardī* – асл маънода «ёрди» дегани, лекин юракка нисбатан ишлатилиб, *Yardī menīñ yūrāk* дейилганда «менинг юрагимни ёрди» дея талқин қилиб бўлмайд, «юрак-бағримни чок қилди» дейилгани тўғри.

Шундан келиб чиққан ҳолда, шеър маъносини шундай баён қилишимиз мумкин:

Сеҳргар унинг кўзи,
Ел каби унинг ўзи.
Тўлин ой каби юзи,
Вайрон қилар юрагим.

Бу ўринда маҳбубанинг кўнимсизлиги, дийдорини жуда оз фурсат кўрсатишига ишора бор.

Яна бир мисол:

Yelkin bolup barduqi,
Könlüm aḡar baḡlayu.
Qaldim erinč qadḡuqa,
İšim udi yīḡlayu (ДЛТ, 428).

Шеър маъносини шундай баён қилишимиз мумкин:

Бир кўриниб кетди у,
Кўнглим унга боғлайман.
Қолдим чуқур қайғуда,
Узу кунлар йиғлайман.

¹⁷ Бу ҳақда қаранг: Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Zarqalam, 2006. – Б. 86.

¹⁸ Шеърлар қуйидаги нашрдан олинди: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент: Фафур Фулом, 2017.

«Девону луғати-т-туркда»ги энг чиройли ташбих ишлатилган лирик шеърлардан бири **butaq**, яъни «бутоқ» сўзи билан боғлиқ. Кошғарийнинг ёзишича, шеваларда бу сўзнинг **butiq** варианты ҳам ишлатилган. Луғатда бунинг поэтик вазифаси билан боғлиқ шундай байт берилган:

*Kim ayip, eštür qulaq:
Ay ewi artuč butaq? (ДЛТ, 152).*

Ушбу байтда кечган **Ay ewi** – «Ойнинг уйи» дегани, бу бирикма «Ой буржи»ни ҳам англатади; қадимги туркий тилда «бурж»ни ҳам **ew** дейилган; **artuč butaq** – «санубар дарахтининг бутоғи» (қадимги туркийда «санубар дарахти» **artuč** аталган); **Ay ewi artuč butaq** жумласи – «Ойнинг уйи, яъни турар ери санубар бутоғидадир» деган маънони англатади. Бунинг билан севиклисининг бўй-бастии санубар дарахтига, унинг юзи эса тўлин кечада санубар ортида кўринаётган тўлин ойга ўхшатишмоқда. Тўлин ой гўё санубар дарахтига кўниб тургандай шоирнинг тасаввурида. Ҳаёлга келмас, кулоқ эшитмаган, ўта ажойиб таърифдан ажабланган шоир: «Ойнинг уйи ҳамда турар ери санубарнинг бутоғидир, деб ким айтган ва (бундай чиройли сифатни) қайси кулоқ эшитган?» дея хайратланмоқда. Қадимги туркий лириканинг шоҳ сатрларидан деса бўлади бу байтни.

Сўз маъноларидан келиб чиқиб, байт мазмунини қуйидагича баён қилиш мумкин:

*Ким айтди, эшитди қайси кулоқ –
Ки, ой уйидир санубар бутоқ (Азизхон Қаямов тар¹⁹).*

Ёки гўзал ташбих ишлатилган бошқа бир мисол. Луғатда **yulaq** деган сўз берилган, муаллифнинг таъкидлашича, у «бир қанча кичик-кичик сув йўллари; жилғалар» дегани. Бу сўзнинг поэтик маъноси қуйидаги байтда яхши очилади:

*Aqturur közüм yulaq,
Tüş qilur ördäk, yuḡaq (ДЛТ, 329).*

Байтда кечган **aqturur** феълининг маъноси – «оқизади» деганидир; айна сатрдаги **yulaq** сўзи кўз ёшига ташбих қилинмоқда; **tüş qilur** – бошқа бир ўринда худди шу байт келтирилиб, унда **tüşlänür** деб берилган – «(сувга) кўнади» маъносидадир; **yuḡaq** – ўрдақ сингари сувда сузувчи бир қушнинг оти.

Бунинг билан айтмоқдаки: «Кўзимдан оққан ёш сувлари жилғаларга айланмоқда. Унга ўрдақ ва бошқа сув қушлари кўнаётир». Нақадар чиройли байт.

«Девону луғати-т-туркда»да **qiwal burun** деган сўз бирикмаси бор. Муаллифнинг таъкидлашича, «келишган, чиройли бурун» маъносини билдиради бу бирикма; у гўзаллар таърифида ишлатилади. Яна айтилишича, «бундай бурун ҳамма учун сеvimлидир».

Бу сўзнинг поэтик маъносини очиқлаш мақсадида жорияни мақтаб айтилган бир шеър мисол келтирилади. Унда маъшуқа толга ўхшатишса, мажнунтолга муҳаббат рамзи сифатида қаралади:

*Ardi seni qiz,
Bodi anij tal.
Yaylir anij artučı,
Burni taqi qiwal (ДЛТ, 165).*

Тўртликда кечган **ardi** – «алдади» маъносида; **bodi** – «бўй-бастии»; **artuč** – «сарв дарахти»; одатда, классик адабиётда гўзалнинг тик қомати сарв дарахтига ташбеҳ қилинади; **Yaylir anij artučı** – «(унинг нозикниҳол қомати) сарв дарахтининг

¹⁹ Қадимий ҳикматлар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1987. –Б. 70.

навдасидек эгилади» маъносидадир; *taqi* – «яна; тагин» маъносида бўлиб, таъкидни билдиради.

Бу шеърда айтилмоқдаки: «Сени юмшоқ баданли қиз алдади. (Унинг нозикниҳол қомати) сарв дарахтининг навдалари сингари эгилар эди. Бурни ҳам чиройли, келишган эди».

«Девону луғати-т-турк»да *bodursin* сўзи келтирилган, маъноси «бедана» дегани. Муаллиф бу сўзнинг маъносини очиқлаш учун ошиқ севгисини васф этувчи қуйидаги байтни мисол қилиб келтирган:

*Özüm meniñ bodursin,
Otı aniñ çaqlanur* (ДЛТ, 202).

Мазмуни: «Қалбим бедана кабидир, унинг муҳаббат олови устида айланади». Яъни, «Мен унинг муҳаббат ўти теварагида бедана сингари айланаман». Байтда ошиқ ўзини бутун ўзлиги ила талвасага тушган беданага ташбих қилмоқда.

Асардаги узиндилар ичида маъшуқага мурожаат шеърлари ичида уни «тузоқ»қа ўхшатишган ўрин ҳам мавжуд:

*Iglädi meniñ адақ,
Körmädip oğri tuzaq.
İglädim andin uzaq,
Emlägil emdi, tuzaq* (ДЛТ, 153).

Ушбу шеърда кечган *iglädi* феълининг англами – «яралади» (*ig* – «касал» сўзидан ясалган); *körmädip* – «кўрмай»; *emlägil* – «даволагил» дегани (*em* – «даво» сўзидан); тўртликдаги *tuzaq* сўзи икки маънода ишлатилган: *oğri tuzaq* – «яширин тузоқ»; сўнгги қотордагиси эса кўчма маънода бўлиб, «севикли ёр»ни англатади; *Emlägil emdi, tuzaq* жумласида «Эй севгилим, энди дардимни ўзинг давола» дея ёрга мурожаат қилинмоқда.

Сўз маъноларидан келиб чиқиб, тўртлик маъносини шундай баён қилишимиз мумкин:

*Мен босиб олдим оёқ,
Кўрмайин ўғри тузоқ.
Оғриндим ундан узоқ,
Давола энди, тузоқ.*

Мисолдаги *tuzaq* сўзларининг биринчиси «қопқон» (муҳаббат тузоғи) ва иккинчиси кишининг ўз севгилисига севиб айтадиган сўзи, яъни ундалма. Лирик қаҳрамон бир кўришда муҳаббатга мубтало бўлганини ва бу ҳолатга тушганини биринчи мисрада у тузоққа тушдим, дея ифодамоқда. Парчанинг охирги қаторида эса, лирик қаҳрамоннинг маъшуқага мурожаати, уни суйиб атаётган сўзи, келтирилган.

Айрим шеърларда ошиқ ўз севгилисига сизлаб мурожаат қилади. Маҳмуд Кошғарий турклардаги сизлаб гапириш тўғрисида сўз юрита туриб ёзади: «Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *bar*, кўпликда *bariñ* дейдилар. Улар кўплик кўшимчаси *-lar* ни тушириб қолдирадилар; *-lar* ўрнига тингловчи бирлигида *-iñiz* кўшимчасини қўллайдилар. Ҳурмат учун бир кишига ҳам <-zā> ҳарфини орттирадилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади», – деб ёзади.

Луғат муаллифининг туркий ҳурмат шаклига ўрнатилган келиб келтирилган тўртлиги шундай:

*Awlap meni qoymañiz,
Ayiq ayip qoymañiz.*

*Aqar közüüm-uş teñiz,
Tegrä yürä quş uçar* (ДЛТ, 221).

Қиз боланинг ўз севиклисига айтаётган сўзларининг маъноси шундай бўлади: «Мени овлаб ўзингизга асир қилганингиздан кейин, хўрлаб ташлаб қўймангиз, ваъдага вафо қилингиз, кўз ёшларим денгиз суви каби оқаётир. Унинг теграсида қушлар учиб юрибди».

Кўз ёши шўр бўлгани учун денгизга ўхшатишмоқда.

«Девону луғати-т-турк»дали лирик шеърларда, асосан, маъшуқа гўзаллигининг сифати берилади. Асарда *ulas köz* деган мисол берилган. Муаллифнинг изоҳига қараганда, унинг маъноси «сузик, ёқимли кўз; хумор кўз» дегани. Бу сифат қадимги туркий поэтикада маҳбуба кўзининг таърифида келади, шеърнинг бадиий-эстетик қимматини оширади. Унинг шеърятдаги маъносини очиқлаш учун асарда шундай тўртлик келтирилган:

*Bulnar meni ulas köz,
Qara meñiz, qizil yüz.
Andin tamar tükäl tüz,
Bulnar yana ol qaçar* (ДЛТ, 37).

Ушбу тўртликда кечган *bulnar* – «ўзига тортади, асир қилади» маъносида; *meñiz* – хол; Навоийнинг таърифича, «улуғ, чиройли хол» ана шундай аталган; *tüz* – «тўғри; текис», шунингдек, қадимги турк шеърятда севикли қизнинг ширин сўзига нисбатан ҳам қўлланади «ширин, ёқимли сўз» англамида; *Andin tamar tükäl tüz* – «Унинг тилидан ширинлик томади» деган маънодадир.

Шундан келиб чиққан ҳолда, шеър маъносини шундай баён қилишимиз мумкин:

*Мафтун этар хумор кўз,
Қора холли, қизил юз.
Ундан томар тугал туз,
Асир қилар-у, қочар.*

Ёр ўз суюкли маҳбубасига таъриф берган ушбу парчада *ulas* сўзи «тим қора» маъносини англатади. Бу ўринда ошиқнинг ёрга мурожаати ёрни «қора кўз» деб аташ орқали берилмоқда. Демак, ёр учун мана шундай образнинг қўлланиши қадимги турк оғзаки адабиётида мавжуд эди. Маъшуқа гўзаллиги куйланган парчаларда улар *qara meñiz, qizil yüz* сифатида таърифланган. Бунда қора ранг «ёшлик», «гўзаллик», «чирой», қизил ранг эса «муҳаббат» ва «гўзаллик» рамзи сифатида келади.

Маҳмуд Кошғарий *meñ* сўзига мисол тариқасида келтираётган куйидаги тўртликда маҳбубага *meñlig qara* дея мурожаат этилмоқда:

*Beriñ meñä söz-kiyä,
Meñlig qara tuz-qïya.
Yalwin tutar köz-kiyä,
Muñum meniñ biliñ-ä* (ДЛТ, 444-445).

Шеър маъносини куйидагича баён қилишимиз мумкин:

*Бергил менга сўзгина,
Қора холли, боққина.
Чехранг этди маҳлиё,
Менинг холим билгина.*

Бу ерда «*meñlig qara*» бирикмаси ўз маъносида қўлланаётгани йўқ, балки у орқали шоир маҳбубага мурожаат этмоқда. Демак, бу ёрдаги бирикма замирида чиройли қора холли маъшуқа тушунилаётганини сезиш қийин эмас. Бу эса истиоранинг маҳсулидир.

Бошқа бир лирик тўртлик *iwriq* сўзининг маъноси билан боғлиқ. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, *iwriq* – «кўзача, май ичиладиган жўмракли идиш»дир. Бу атаманинг поэтик маъносини очиқлаш учун луғат муаллифи шундай шеърни ўрناق қилиб келтирган:

*İwriq başi qazlayu,
Sayraq tolu közläyü,
Saqinč qudi kezläyü,
Tün-kün bilä sewnälīm (ДЛТ, 53).*

Тўртликда кечган *iwriq başi* – «иврикнинг боши», яъни «май идишининг жўмраги» англамида; *qazlayu* – «ғоз каби» дегани (*-layu* – ўхшатиш қўшимчасидир); *sayraq* – «иврикнинг туби» дегани; *Sayraq tolu közläyü* – «Иврикнинг туби кўз косасидек тўлган» деган маънони англатади. Яна бир жиҳати: ушбу ташбеҳда «ивриқдаги май» – муҳаббат рамзи, идиш тубининг майга тўлалиги – «қайғу-алам; айрилик» рамзидир, буни кейинги сатрда унинг *saqinč* сўзи билан берилаётганлиги ҳам тасдиқлаб турибди; *kezläyü* – асли «беркитиб, яшириб» дегани, лекин бу ерда қайғу-аламга нисбатан қўлланаётгани учун поэтик англамда «ташлаб, кўмиб, улоқтириб» дея тушунмоқ керак.

Бу шеърда айтилмоқдаки: «Иврик [май идиши]нинг боши ғоз кабидир, туби кўз (косаси)дай (ёшга) тўлган. Қайғуни унинг тагига кўмайлиг-у, кеча-кундуз севинайлик».

Асардаги лирик шеърларда кўпроқ ошиқнинг изтиробли ҳолатларини бўрттириш етакчи ўрин тутаяди:

*Awlap meni qoymañiz,
Ayiq ayip qaymañiz.
Aqar közüm-uş teñiz,
Tegrä yürä quş uçar (ДЛТ, 221).*

Шеър таржимаси қуйидагича:

*Аввал асир қилмангиз,
Сўнгра ташлаб қўймангиз.
Кўз ёшларим чун денгиз,
Теграсида қуш учар (А. Қайюмов тарж).*

Маъшуқа ваъдасига вафо қилмаганлиги сабабли ошиқнинг кўзидан тинимсиз ёш оқади. Шоир фикрича, бу ёшлар йиғилиб, денгиз ҳосил қиляпти. Кўз ёшларидан пайдо бўлган денгиз атрофида эса қушлар учиб юрибди. Муболаға усули бу ерда ошиқнинг маъшуқа дардидаги азобларини кучайтираяпти.

Ёрнинг жафокашлигидан жавр кўрган ошиқ тимсолини таърифлашда «Девону луғати-т-турк»даги парчаларда жуда моҳирлик билан шеърый оҳангга сингдирилган ўринларни учратамиз:

*Yiğlap udu irtädim,
Bağrım başın qartadim.
Qaçmiş qutuğ irtädim,
Yağmur köni qan saçar (ДЛТ, 115).*

Ушбу шеърый парчада *arta* – бузилмоқ, яроқсиз ҳолга келмоқ, ёмонлашмоқ, оғирлашмоқ, ёмонлашиб кетмоқ, хароб бўлмоқ, вайрон бўлмоқ (ДТС, 56) маъноларини англатади; *baş* – яра (ДТС, 87), *qarta* – ярани тирнамоқ, очмоқ, янгиламоқ (ДТС, 430) дегани, *irtä* – қўмсамоқ, хоҳламоқ (ДТС, 212) маъносида.

Шундан келиб чиққан ҳолда, маъносини шундай баён қилишимиз мумкин:

*Йиғлаб севгим эсладим,
Қалб ярасин турнадим.
Кетган бахтим изладим,
Кўз қон ёмғирин тўкар.*

Парчада ошиқ ёрнинг жафокашлигидан, ишқнинг унга ёр бўлмаганидан ғамгин ўксинмоқда. Шу билан бирга, ошиқ ўз қўлида бўлган имконни бой берганидан афсусда. Бунинг оқибатида ошиқнинг кўзидаги ёшлари қон каби томчилайди.

Яна бир ўринда ҳам маъшуқа дардидан озорланган ошиқ, менинг юзим сарғарди, дея зорланади:

*Üdik meni qumitti,
Saqinç meñä yumitti.
Köñlüm añar emitti,
Yüzüm meniñ sarğarur (ДЛТ, 41).*

Ушбу шеърый парчада: **üdik** – кучли хис туйғу, завқ, эҳтирос, оташин муҳаббат (ДТС, 622); **qumit-** – хаяжонга солмоқ (Mumtoz adabiy asarlar lug'ati. Berdak Yusuf. 2010, 340.); **yumit-** – истамок, хохламоқ (ДТС, 279); **saqinç** – 1. фикр, хаёл, ўй; 2. ният, мақсад, қасд; 3. ғам, ташвиш (ДТС, 486); **emit-** – эгилмоқ, *köñlüm añar emitti* – менинг юрагим унга эгилди (ДТС, 173);

*Севги дарди қўймайди,
Согинч яна қийнайди.
Кўнглим унга тўймайди,
Юзим менинг сарғаяр (А. Қаямов тар.).*

Лирик шеърларда ошиқ ўз ёридан айрилса, энди сенсиз ёлғиз қолдим, атрофимда ҳеч ким йўқ, дея зорланади. «Девон»даги адабий парчаларда ҳам биз мана шу холни кўришимиз мумкин:

*Üdik meni küçäyür,
Tün-kün turup yiğlayu.
Kördi közüm tawraqin,
Yurti qalip ağlayu (ДЛТ, 413).*

Таржимаси:

*Севгим менинг куячаюр,
Кеча-кундуз йиғлайман.
Кўрди кўзим кетганин,
Юртда ёлғиз қолгайман (А. Қаямов тарж.).*

«Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган халқ оғзаки ижоди намуналаридаги кўпчилик бадий тасвир воситалари кейинчалик ёзма адабиётда янада сайқалланиб, гўзал ижод намуналарининг яратилишига асос бўлган.

Луғатда **andiqtı** сўзи бор; масалан, **er andiqtı** дейдилар, бу «киши онт ичди» дегани. Бунинг бадий адабиётда ишлатилишига шундай мисол берилган:

*Qoyuşip yatsa anıñ yüziñä,
Alsıqar ögin anıñ söziñä.
Miñ kişi yuluvi bolup öziñä,
Bergälär ödin anıñ köziñä (ДЛТ, 105).*

Шеърда кечган **alsıqar ögin** – «эс-хушини ўғирлайди, йўкотади» деган маънода (**ög** – «ақл; фикр» дегани). Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилаётган **öy-fikr, öylä** сўзларидаги **öy** ҳам ўша сўзнинг ўзгарган вариантыдир. Ёки яна чоғиштиринг: қадимги туркийда **ögä** дейди, «ақлли, доно» дегани. Ҳозирги **örgät** сўзимиз ҳам ўтмишда **ögrät** дейилган;

туркчадаги *öğretmen* сўзи ҳам ана шу ўзакдандир; учинчи қатордаги *yuluvi bolup* – «фидоси бўлиб; курбони бўлиб»; сўнгги қатордаги *bergälär ödin* – «жонларини бергайлар» маъносида.

Шундан келиб чиққан ҳолда, маъносини шундай баён қилишимиз мумкин:

*Бағрида унинг боқса юзига,
Йўқотар ҳушин унинг сўзига,
Минг киши шайдо бўлиб ўзига,
Фидо бўларлар унинг кўзига.*

«Девону луғати-т-туркда»ги энг чиройли ташбих ишлатилган лирик шеърлардан бири *butaq*, яъни «бутоқ» сўзи билан боғлиқ. Кошғарийнинг ёзишича, шеваларда бу сўзнинг *butiq* варианты ҳам ишлатилган. Луғатда бунинг поэтик вазифаси билан боғлиқ шундай байт берилган:

«Девону луғати-т-туркда»да *qival burun* деган сўз бирикмаси бор. Муаллифнинг таъкидлашича, «келишган, чиройли бурун» маъносини билдиради бу бирикма; у гўзаллар таърифида ишлатилади. Яна айтилишича, «бундай бурун ҳамма учун севимлидир».

Луғатда *tegdî* феъли бор; *ol ewkâ tegdî* дейилади, бунинг маъноси «у уйга ва бошқа жойга етди» дегани. Мақолда шундай келган: *Ewâk ewkâ tegmäs*. Маъноси: «Шошган киши уйга ета олмайди». Чунки у тез чоптириб отини чарчатиб қўяди, сўнг армонда қолади. Бу моқол ишда шошма-шошарлик қилмасликка ундаб айтилган. Бу сўзга куйидаги шеър ҳам мисол қилиб келтирилган:

*Atyalir oqnî azaq,
Tegmädi bu saw uşaq* (ДЛТ, 214).

Шеърдаги *azaq oq* – «адашган, дайди ўқ» дегани; *atyalir* – «отмоқ истайди» маъносида; *saw* – «сўз, гап», *saw uşaq* – «майда гап; иғво» дегани; *tegmädi* феълени «етмади» деб оламиз. Сўз севгиси туфайли йигитга отилаётган майда гап устида бораётир, бу ҳам етмагандай севгилиси унга қарата дайди ўқни мўлжалламоқда.

Иккиликнинг маъноси шундай бўлади: «Менга бу маломат етмас эдими, (бунинг устига) бу шўх қиз менга дайди ўқ отмоқ истайди».

Маҳмуд Кошғарий *belgürdi*, яъни «билинди; маълум бўлди» сўзининг маъносини очиклаш учун шундай бир отасўзини келтирган: *Küz keligi yazîn belgürär*. Маъноси: «Кузнинг қандай келиши ёзда маълум бўлади». Муаллифнинг таъкидлашича, бу мақол олдиндан маълум бўлган, кейин келадиган нарсага нисбатан ишлатилади. Бу сўз шарҳида яна мисол қилиб куйидаги тўртлик ҳам берилган:

*Kezlâp tutar sewüglüg,
Adriş küni belgürär.
Başliş közüg paysama,
Yaşî anîñ sawriqar* (ДЛТ, 259).

Тўртликда кечган *kezlâp tutar* – «яширин тутилган»; *adriş küni* – «айрилиқ куни»; *başliş* – «яралди, ярадор» (*baş* – «яра» сўзидан ясалган); *Başliş közüg paysama* – «ярадор, чир бўлган кўзни яширма» дегани.

Юқоридаги тўртликнинг маъноси шундай бўлади: «Яширин тутилган севги айрилиқ куни билиниб қолади, маълум бўлади. Яралди ва касалга чалинган кўзни яширма, ёши ошкор қилади».

Келтирилган поэтик узиндилар орасида ишқнинг ўтли азоби таърифланган шеърлар ҳам бор. Масалан, луғатда *tutandî*, яъни «тутади» сўзининг маъносини очиклаш учун берилган байтда севгининг таърифи яхши берилган:

*Üdik otî tutunup,
Öpkä, yüräk qoγrular* (ДЛТ, 251).

Шеърда кечган **üdik** – «туйғу; хаяжон», яъни «севги-мухаббат туйғуси» маъносида; **qoγrular** – «қоврулади» дегани.

Севгининг таърифи айтылган байтнинг мазмуни шундай бўлади: «Қачон севги ўти ёнса, ундан юрак, ўпка ва унинг теварагидаги аъзолар куйиб қоврулади».

Эски туркий тилда **sizγurdi** сўзи «эритди» деган маънода ишлатилади. Масалан: **er yaγ sizγurdi** дейди, бу «киши ёғ ва бошқа нарсаларни эритди» дегани.

Махмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, иситма беморни ҳолдан тойдиришига ҳам шу сўз қўлланади. Бунга мисол келтирилган байт шундай:

*Köηli küyüp, qanî qurup, aγzi açip qatγurar,
Sizγurγalir üdüklär / üdiklär essiz yüzi burqarar* (ДЛТ, 264).

Бу шеърда айтмоқдаки: «Дили куйиб, қони қуриб, қаҳ-қаҳ отиб кулади. Ишқ уни эритиб юборар даражада, бечоранинг юзларини сарғайтирарди». Яъни, «У қотиб кулади-ю, лекин ишқ унинг дилини ёндирган, қонини қуритган, чеҳрасини ачинарли ҳолда сўлдирган».

Асарда **yïraq**, яъни «йироқ, узоқ» сўзининг поэтик маъноси билан боғлиқ ҳолда шундай байт берилган:

*Oγraγim kendü yïraq,
Bulnadî meni qaraq* (ДЛТ, 332).

Ушбу байтда кечган **oγraγim** – «борар ерим»; **kendü** – «ўз», яъни ўзлик олмошидир; **qaraq** – «кўз» дегани, бу ерда поэтик англамдаги «қорақўз», яъни «махбуба» назарда тутилмоқда.

Айтмоқдаки: «Борар ерим узоқ эди, (лекин) қорақўз мени (йўлда) асирга олди».

Муаллиф **yüküнди**, яъни «бош эгди; юкунди» сўзининг маъноси тўғрисида сўз юрита туриб, ошиқ севган кишисининг тунда келишини таърифлаб айтган бир тўртликни мисол келтиради:

*Yükünüp meηä imlädi,
Közüm yašin yamladı.
Bayrim bašin emlädi,
Elkin bolup ol kečär* (ДЛТ, 352).

Тўртликда кечган **yükünüp** – «таъзим қилиб; эгилиб» маъносида; **yamladı** – «артди; кетказди»; **Közüm yašin yamladı** – «кўзимнинг ёшини кетказди, аритди» деган маънодадир; **bayrim bašin** – «бағрим ярасини» дегани (**baş** – «яра» англамида); **Bayrim bašin emlädi** – «Дилим ярасини даволади» деб тушунилади; сўнгги сатрдаги **elkin** сўзи **yelkin** нинг бир шаклидир, «елдай келиб кетувчи, беқарор» маъноларида.

Тўртликнинг маъноси шундай бўлади: «У мени қайтадан тирилтирди. Менга таъзим қилиб, имо қилди. Уни кўриб кўзимнинг ёшини кетказди, бағрим яраси соғайди, ўзи эса бир кўринди-ю, елдай кетди».

Айтиш мумкинки, туркий лирик шеърятининг илдизлари илк ўрта асрлар халқ оғзаки шеърятига бориб тақалади. «Девону луғати-т-турк»да келтирилган ишқий мазмундаги тўртлик ва байтлар лирик шеърятимизнинг илк намуналаридир.

НАТИЖА

Оғзаки шеърят намуналари туркий халқларда жуда қадимдан халқ кўшиқлари кўринишида шаклланганини кузатишимиз мумкин. Бунда илк лирикага оид кўшиқлар

ўзига хос ўринга эга бўлиб, буни биз “Девону луғати-т-турк” асарида учратишимиз мумкин.

“Девону луғати-т-турк”даги лирик шеърларни ҳам семантик, ҳам стилистик тадқиқ этиш натижасида, уларнинг бадиий хусусияти ёритиб берилди. Туркий лирикада кенг қўлланилган бадиий санъатлар ва рамзлар очиб берилди.

ХУЛОСА

«Девону луғати-т-турк» эски туркий тилининг бой луғати ва мукамал тузилган грамматик асаридир. Китобда ниҳоятда бой сўзлар қатлами жамланган, уларнинг маънолари халқ кўшиқлари, дostonларнинг узиндилари, отасўзлари, иборалар, ўша давр жонли тилидан олинган мисоллар орқали очиб берилган. Айниқса, асарда келтирилган шеърини тўртлик ва байтларнинг аҳамияти катта. Улар қадимги туркий оғзаки адабиётнинг ниҳоятда бой ўтганидан далолат беради. Луғатда берилган сўз маъноларини очиқлашда шеъриятдан мисол келтириш тарихий лексикографиянинг, аниқроғи, Махмуд Кошғарийнинг улуғ кашфиётидир. Ҳақиқатан, луғатларда шеърини мисоллар берилганда сўзнинг поэтик маъноси, энг нозик қирралари яхши очилар экан. Буни кейинги давр луғатчилигида ҳам кузатамиз. Хусусан, эски ўзбек тили, ўзбек классик ижодкорлари асарлари бўйича тузилган луғатлар ҳам айни анъанани сақлади.

Жанрларнинг такомилида бадиий тасвир воситаларининг вазифаси муҳим омил экани намоён бўлади. Узиндиларда қўлланилган бадиий тасвир воситалари илгари сурилаётган фикрларни, мисраларда берилаётган мазмунни ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилади ва, шу билан бирга, улар мисра, байт ёки асарнинг жозибалилиги, образлилиги, таъсир кучини ошириш каби муҳим вазифаларни ҳам бажаради.

«Девону луғати-т-турк»даги узиндиларда бадиий санъатдан жуда моҳирлик билан фойдаланилганига гувоҳ бўламиз. Айнан, халқ оғзаки ижоди намуналарида кейинги давр ёзма адабиёти учун манба вазифасини ўтовчи гўзал ташбиҳ, тажнис, ирсоли масал, таносуб, муболаға, истиора каби бадиий санъатлар қўлланилган. Бунинг исботи сифатида «Девону луғати-т-турк» асаридаги узиндиларни келтириш мумкин. Шу жиҳатдан, асардаги парчаларда мумтоз адабиётимиздаги анъанавий ташбиҳ, тазод ва истиораларнинг илк илдизларига дуч келамиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Akbulak Ö. Divanü lügat-it-türk'te geçen su ile ilgili terimler üzerine bir inceleme. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 9, Mart 2015, s. 385-410;
2. Arat R.R. Eski türk şiiri. – Ankara: Türk tarihi kurumu basımevi, 1991; Kaya D. Divanü lügati't-türk'teki şiirler hece ölçülü mü aruz ölçülü? // Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi. – № 2. – Ankara, 2016. – S. 13-22.
3. Elove A.İ. Dîvanü Lugatit – Türk teki halk şiirleri // Türkün, 1936. – № 6. – S. 54-59; – № 7. – S. 65-72; – № 8. – S. 65-72; Türkün, 1937. – № 9. – S. 1-8; – № 10. – S. 32-40; – № 11. – S. 29-38.
4. Kaya D. Divanü lügati't-türk'teki şiirler hece ölçülü mü aruz ölçülü? // Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi. – № 2. – Ankara, 2016. – S. 13-22.
5. Korkmaz Z. Kâşgarlı Mahmud ve divanu lügati't türk // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. – Ankara, 1995. – S. 254-260;

6. Maḥmūd al-Kāshgarī. Compendium of the turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). Edit and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff, J. Kelly. Part I-III. – Harvard, 1982, 1984, 1985.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Гафур Гулом, 2017.
8. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 4 жилд. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: Маънавият, 2006.
9. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди (Энг қадимдан исломгача бўлган давр). – Самарқанд: СамДУ, 2004;
10. Древнетюркский словарь, –Л., 1969.
11. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Zarqalam, 2006. – Б. 86.
12. Қаюмов А. ва бошқалар. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.
13. Қадимий ҳикматлар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1987.
14. Маматқулов М. Қадимги туркий адабиётда жанрлар поэтикаси. Филол.ф.н... дис. – Тошкент, 2004;
15. Ражабов Д. «Девону луғатит турк»даги адабий парчалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. – № 2. – Б. 106-111;
16. Раҳмонов Н. «Девону луғоти-т-турк» – адабий манба сифатида // «Девону луғоти-т-турк» – туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги» мавзuidaги халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2018. – Б. 54-66;
17. Содиқов Қ. «Девону луғати-т-турк»да асарида келтирилган лирик шеърлар семантикасига бир боқиш // «Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги» Республика илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент: ТошДШИ, 2016. – Б. 19-28;
18. Содиқов Қ. «Девону луғати-т-турк» ва унинг ўзбек тилшунослиги тараққиётидаги ўрни // Sharq mash'ali, 2014. – № 2 (46). – Б. 15-19;
19. Содиқов Қ. «Девону луғати-т-турк»да кечган *yelkin~elkin* сўзи ва унинг шеъррий узиндилардаги семантикаси // «Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги» Республика илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент: ТошДШИ, 2014. – № 2. – Б. 24-28;
20. Стеблева И.В. К анализу типа повествования в поэтических текстах из «Диван лугат ат-турк» Махмуда ал-Кашгари // Turcologica. К семидесятилетию академиква А.Н. Кононова. – Ленинград: Наука, 1976. – С. 319-324;
21. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – Москва: Наука, 1976;
22. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Москва: Наука, 1971;
23. Стеблева И.В. Тюркская поэтика. Этапы развития VIII-XX вв. – Москва: Восточная литература, 2012.
24. Хайитметов А. Қадимги туркий шеърят ҳақида // Ҳаётбахш чашма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б. 138-149.
25. Хайитметов А. О древней поэзии тюрков (по материалам «Дивани луғатит турк» Махмуда Кашгари) // Советская тюркология. – Баку, 1972. – № 1. – С. 123-129;
26. – بر گزیده ی متون نظم ترکی (از محمود کاشغری تاغریبی تبریزی). تألیف: دکتر حسین محمدزاده صدیق. تبریز: اختر، ۱۳۸۶. – ص. 5-18.

References